

LEKSIKOLOGIYA VA SO‘Z BIRLIGI ASOSLARINING TADQIQ ETILISHI

Kenjaeva Dilfuza Yarashevna

O‘zMU jurnalistika fakulteti lingvistika (o‘zbek tili) yo‘nalishi
1-kurs magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada tilshunoslikning asosiy tarmog‘i hisoblangan leksikologiya tushunchasi, uning fanda tutgan o‘rni, leksikografiya, frazeologiya, semasiologiya, semantika, etimologiya, stilistika tushunchalari va leksikologiyada so‘zning mohiyati, tuzilishi haqidagi fikrlar tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: leksikologiya, til, tilshunoslik, fan, leksikografiya, frazeologiya, semasiologiya, semantika, etimologiya, stilistika.

ABSTRACT

This article analyzes the concept of lexicology, which is the main branch of linguistics, its role in science, lexicography, phraseology, semantics, semantics, etymology, stylistic concepts, and the meaning and structure of words in lexicology.

Keywords: lexicology, language, linguistics, science, lexicography, phraseology, semantics, semantics, etymology, stylistics.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются понятие лексикологии, которая является основной отраслью языкознания, ее роль в науке, лексикография, фразеология, семантика, семантика, этимология, стилистические понятия, а также значение и структура слов в лексикологии.

Ключевые слова: лексикология, язык, языкознание, наука, лексикография, фразеология, семантика, семантика, этимология, стилистика.

KIRISH

Ma‘lumki, yer yuzida yashovchi dunyo xalqlari xilma – xil tillarda gaplashishadi. Kurrai zaminimizda hammasi bo‘lib taxminan 5621 ta til va sheva mavjud bo‘lib, hozirgacha ulardan 500 tasigina o‘rganilgan xolos. Mana shu o‘rganilgan tillarning barchasi leksikologik jihatdan ham o‘rganiladi. Leksikologiya nima? Leksikologiya (leksika va logiya) – tilshunoslikning til lug‘at tarkibi, ya‘ni muayyan bir tilning leksikasini o‘rganuvchi bo‘lim bo‘lib, uning fandagi vazifasi so‘zni yolg‘iz holda

emas, balki boshqa soʻzlar bilan bogʻliq holda oʻrganadi. Leksikologiya tilshunoslikning leksikografiya, frazeologiya, semasiologiya, yoki semantika, etimologiya, stilistika hamda soʻz yasalishi haqidagi taʼlimot kabi sohalari bilan chambarchas bogʻliq². Leksikologiyada soʻzlarning maʼno jihatdan oʻzaro bogʻlangan, yaʼni monosemiya, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, soʻz maʼnolarining erkin yoki bogʻliq holda boʻlishi kabi masalalari ham oʻrganiladi. Leksika muayyan bir tizim sifatida koʻrilganda, soʻz maʼnolari va tushunchalarning oʻzaro bogʻliq holda boʻlishi koʻzda tutiladi.

Leksikologiya lugʻat tarkibining amalda ishlatilishi va taraqqiyoti qonuniyatlarini, soʻzlarning uslubiy jihatdan tasnifiy tamoyillarini ishlab chiqadi. Shuningdek, “soʻzlashuv va adabiy tillarda foydalanish meʼyorlarini, professionalizm, dialektizm, arxaizm, neologizm, leksikalashgan soʻz birikmalarini meʼyorlashtirish kabi masalalarni tahlil etadi hamda bular haqida muayyan xulosalar chiqaradi”³.

ADABIYOTLAR SHARHI

Umuman olganda “soʻz” toʻgʻrisida va uning tahlilga tortiluvchi jihatlari olimlarimiz tomonidan turlicha talqin etilgan. Bu borada A.Gʻulomov, A.Hojiev, Yo.Tojiev va boshqa olimlarning ilmiy xulosalariga toʻtalib oʻtdik. Lekin oʻzbek tilshunosligi soʻz va unga munosabat masalasi hali hanuzgacha munozaralarga sabab boʻlmoqda. Chunki bu borada orlib borilaётgan ilmiy tadqiqotlar yuzasida olimlarimizning fikrlari bir bir xil emasligiga guvoh boʻlamiz.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Tilning lugʻat tarkibi va uni tashkil etuvchi soʻzlar bir qator umumiy xususiyatlarga egaligi bilan xarakterlanadi. Leksikologiya leksikani xuddi shu umumiy xususiyatlari nuqtai nazaridan oʻrganadi. Bu xususiyatlar quyidagilar:

1. Avvalo, lugʻat tarkibini tashkil etuvchi har qanday soʻz maʼnoga ega boʻladi. Ana shu maʼnosi nuqtai nazaridan soʻzlar oʻziga xosliklarga ega boʻladi. Soʻzning maʼnosi (semantikasi) va u bilan bogʻliq masalalar leksikologiyadagi asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Leksikaga oid bu masala bilan leksikologiyaning semasiologiya boʻlimi shugʻullanadi.

2. Har handay tilning taraqqiyotida uning eng oʻzgaruvchan, eng tez harakatdagi qismi leksikadir. Til taraqqiyoti jarayonida lugʻat tarkibi yangi – yangi soʻzlar hisobiga boyib borish bilan birga, undagi ayrim soʻzlar eskiradi, shuningdek, isteʼmoldan chiqib boradi. Demak, lugʻat tarkibi avvaldan oʻzlashtirilib kelingan va

² Musajon Bobojonov. Jahon tillari haqida eng, eng, englar.2012-yil. 43-b.

³ Bozorboy Oʻrinboyev. Leksikologiya. <https://qomus.info>

hozirda iste'moldagi so'zlar bilan birga nisbatan yangi so'zlarga va eskirgan so'zlarga egaligi bilan ham xarakterlanadi. Leksikologiyada leksikaning ana shu tomoni ham o'rganiladi.

Lug'at tarkibidagi so'zlar iste'moldagi darajasi bu nuqtai nazardan umumiylikka yoki chegaralanganlikka egaligi bilan ham o'zaro farqlanadi. Ma'lum so'zlar umumxalq iste'molida bo'lsa (masalan, non, suv, katta, yugurmoq va b.), ayrim so'zlarning iste'mol doirasi ma'lum jihatdan chegaralangan bo'ladi. Masalan, dialektal so'zlar territorial jihatdan chegaralangan bo'ladi (sas – tovush, istamoq – qidirmoq, bolish – yostiq, eshik – hovli, uy va b.); terminlar ijtimoiy nuqtai nazardan chegaralangan, ya'ni ma'lum kasb – hunar sohasidagi kishilar nutqida qo'llanish bilan chegaralangan bo'ladi. (masalan, urg'u, leksika, affiks – tilshunoslikka oid terminlar; konus, piramida, kvadrat – geometriyaga oid terminlar; kultivatsiya, barona – qishloq xo'jaligiga oid terminlar; basketbol, gol, nokaut – sportga oid terminlar va hokazo). Leksikologiya lug'at tarkibini shu nuqtai nazardan ham o'rganadi.

1. Lug'at tarkibidagi so'zlar nutqqa, uslubga bo'lgan munosabatlariga ko'ra ham o'zaro farqlanadilar. Ma'lum so'zlar nutq turlariga, uslubga (stilga) betaraf (neytral) munosabatda bo'lsa (quchoq, bechora, osmon, ichmoq va b.), ayrim so'zlar nutq uslubining ma'lum turiga xos bo'ladi (og'ush – badiiy uslubga xos, boyaqish – oddiy nutqqa xos, samo – poetik uslubga xos, adib – kitobiy uslubga xos va hokazo). Leksikologiyada so'zlarning ana shu xususiyatlari ham o'rganiladi.

2. Har bir so'z tovush qiyofasi va ma'nosiga ega, ya'ni shakl va mazmunga ega. Lug'at tarkibidagi so'zlar ana shu shakl va mazmuni jihatidan turlicha munosabatga ega bo'lishi mumkin. Masalan, chaqqon, epchil, chechan, abjir, chapdast so'zlarining shakli har xil, ma'nosi bir xil (sinonim); ko'k (rang), ko'k (osmon), ko'k (maysa, ko'kat) so'zlarining shakli bir xil, ma'nosi har xil (omonim) va hokazo. Leksikologiyada so'zlar o'zaro ana shunday munosabatlari nuqtai nazaridan ham o'rganiladi.

NATIJARLAR

So'zning ma'nosi ma'lum tovushlar majmuida reallashishi sababli bu ma'noni tovushlar majmui, tovushlarning ma'lum tartibdagi birligi hosil qiladigandek tuyuladi. Boshqacha aytganda, tovushlar «ma'nosi»ning birligi so'zning ma'nosidan iboratdek bo'lib ko'rinadi. Haqiqatda esa bunday emas. Garchi tovushsiz so'z bo'lmasa – da, biroq u yoki bu so'zning mazmuni shu so'zni tashkil etgan tovushlar «ma'nosi»ning yig'indisidan kelib chiqmaydi⁴. Tovushlar (fonemalar) ma'noga ega emas. Shuning

⁴ Tojiev Y. Hozirgi o'zbek tilshunosligiga bir nazar // O'zbek tili va adabiëti. –Toshkent, 2008, №2. –B.30-37.

uchun tovushlarning har qanday majmui ma'no ifodalayvermaydi. Masalan, “*o, d, a, m*” tovushlaridan iborat “*odam*” tovush majmui ma'lum ma'no ifodalagani (so'z bo'lgani) holda, shu tovushlarning “*adom*”, “*admo*” yoki “*odma*” majmui hech qanday ma'noga ega emas va ular so'z ham emas. Xuddi shu fonemalardan tashkil topgan “*omad*” ham ma'noga ega va so'z hisoblanadi. Lekin u “*odam*” so'zidan tamomila boshqa so'z. Agar so'zning ma'nosi undagi tovushlar ma'nosiga va bu tovushlarning ma'lum tartibda joylashuviga (tartibiga) bog'liq bo'lganida, har qanday so'zning ma'nosini undagi tovushlar va bu tovushlarning tartibi asosida izohlash, shu yo'l bilan so'zning ma'no asosini topish mumkin bo'lar edi. Haqiqatda esa bunday qilib bo'lmaydi. Yuqorida aytibo'tilganidek, har qanday so'z (tub so'z) aniq bir tovush qobig'iga ega bo'ladi. Bu qobiqdagi tovushlarni, ularning miqdorini, shuniigdek, tartibini kishilar, ya'ni shu tilda so'zlashuvchilar belgilamaydi. Balki ha bir so'z ma'lum ma'noni ifodalovchi sifatida o'z tovush qiyofasi (qobig'i) bilan yuzaga keladi va shu tovush qiyofasidagina u ma'no ifodalanadi, tushuniladi.

So'z tovush qobig'ining o'zgarishi bilan (tovushning sifat yoki miqdoriy o'zgarishi, tovush tartibining o'zgarishi bilan) ma'noning o'zgarishi, yangi so'z hosil bo'lishi hodisasi ham bor: *ko'r – ko'z, artmoq – arch(i)moq) artmoq – derazani artmoq, stolni artmoq; archi(i)moq: kartoshkani arch (i)moq* va boshqalar⁵. So'zning ikkinchi muhim belgisi ma'lum ma'noga egaligidir. Lekin so'zlar ifodalaydigan ma'nolar bir xil emas. Ular eng umumiy xususiyatlari bilan ham turli tipga bo'linadi. Masalan, ayrim so'zlar obyektiv borliqdagi narsa – hodisa, belgi, harakat kabilarni bildiradi (shu narsa – hodisa, belgi, harakatni ataydi): *bog', daryo, ko'k, baland, o'qimoq* va hokazo;

Undovlar faqat his – hayajon, buyruq – xitob bildiradi: *oh, voy, bay-bay, balli* va boshqalar;

Yuklama va modal so'zlar fikrning voqelikka munosabatini bildiradi: *axir, faqat, darvoqe, shubhasiz* va boshqalar;

Ko'makchi va bog'lovchilar (*uchun, tufayli, so'ng, bilan, va...*) faqat grammatik ma'noga ega va hokazo. Lekin, qanday tipdagi ma'no ifodalashlaridan qat'i nazar, ularning hammasi ham so'z hisoblanadi.

XULOSA VA MUNOZARA

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, so'z nihoyatda murakkab xususiyatlarga ega bo'lgan til birligidir. U o'zining muhim belgi – xususiyatlari bilan tilshunoslikning maxsus bo'limlarining o'rganish ob'ekti bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Kurbanova M.va b.Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik .T.: Fan va texnologiya, 2010.
- 2.Bozorboy O‘rinboyev. Leksikologiya. <https://qomus.info>
3. Tursunov U. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent. 1965 yil.
4. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 1 – jild. Toshkent, 1966 yil.
5. Tojiev Y. Hozirgi o‘zbek tilshunosligiga bir nazar // O‘zbek tili va adabiëti. –Toshkent, 2008, №2. –B.30-37.
6. Mengliev B. Lisoniy tizim yaxlitligi va unda sathlararo munosabatlar. dok. diss. avt. -Toshkent, 2002.
7. Shahobiddinova Sh. Umumiylik va xususiylik dialektikasi hamda uning o‘zbek tili morfologiyasida aks etish. Dok. diss. avtor. -Toshkent, 2001.